

KORXONADA MATERIALLAR HARAJATLARINI NAZORAT QILISH VA HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Abdusattarov Muhammadumar Mahmudjon o‘g‘li ¹

1 Andijon davlat texnika instituti 4-bosqich “Buxgalteriya
hisobi va audit” yo‘nalishi talabasi

MAQOLA MALUMOTI

MAQOLA TARIXI:

Received:17.06.2025

Revised: 18.06.2025

Accepted:19.06.2025

KALIT SO‘ZLAR:

materiallar,
buxgalteriya hisobi,
xarajatlar nazorati, ishlab
chiqarish,
avtomatlashtirish, hisob
siyosati.

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada ishlab chiqarish faoliyatini yuritayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarda materiallar xarajatlarini hisobga olish va ularni nazorat qilishning hozirgi holati, buxgalteriya hisobining mazmuni, tashkiliy va metodik tamoyillari chuqur o‘rganiladi. Ayniqsa, material zaxiralarini boshqarish jarayonida hisob yuritish tizimidagi kamchiliklar, ularni keltirib chiqaruvchi omillar, va bu kamchiliklarni bartaraf etish yo‘llari tahlil etiladi. Shuningdek, amaliyotda mavjud bo‘lgan qator muammolar — materiallar hisobining kechiktirib yuritilishi, sarflar asoslanmaganligi, ombor harakatlarida aniq hujjatlashtirishning yetishmasligi va nazorat mexanizmlarining sustligi kabi masalalar maqolada alohida ko‘rib chiqiladi.

Materiallar harajatlarini nazorat qilish jarayonini takomillashtirishda avtomatlashtirilgan buxgalteriya dasturlarining joriy etilishi, real vaqt rejimida ma‘lumotlarni qayd etish, inventarizatsiya tizimini mustahkamlash hamda ishlab chiqarish sarflarini normativ asosda tahlil qilish zarurligi asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada moddiy javobgarlik tamoyillarini kuchaytirish, tahliliy hisobotlarni yuritish va ichki audit amaliyotlarini faollashtirish orqali hisob tizimining ishonchliligini oshirish masalalari ham yoritiladi[1].

Maqolaning asosiy maqsadi — ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalarda materiallar harajatlari bo'yicha hisob va nazorat tizimini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, mavjud kamchiliklarga ilmiy-amaliy yondashuv asosida yechimlar taklif qilishdir. Natijada korxona xarajatlarining samaradorligi oshadi, moliyaviy resurslardan oqilona foydalaniladi hamda umumiy iqtisodiy natijalar ijobiy tomonga o'zgaradi.

KIRISH. Ishlab chiqarish sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar uchun material resurslari hisobini aniq yuritish va ular bo'yicha xarajatlarni qat'iy nazorat qilish bugungi kunda nihoyatda muhim hisoblanadi. Chunki materiallar ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismi bo'lib, mahsulot tannarxining asosiy qismini tashkil etadi. Har qanday iqtisodiy subyektning moliyaviy barqarorligi, mahsulot sifatini ta'minlashi va raqobatbardoshligini saqlab qolishi, ko'p jihatdan, aynan ushbu materiallar resurslaridan oqilona va samarali foydalanishiga bog'liq[2]. Ayniqsa, so'nggi yillarda O'zbekistonda iqtisodiyotda modernizatsiya, raqamlashtirish va xalqaro standartlarga moslashish yo'lida amalga oshirilayotgan islohotlar korxonalarda buxgalteriya hisobi, xususan materiallar hisobini yuritish tizimiga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda.

Buxgalteriya hisobining asosiy funksiyalaridan biri — bu xo'jalik jarayonlarida yuz berayotgan har bir iqtisodiy operatsiyani aniq va ishonchli tarzda aks ettirishdir. Ayniqsa, materiallar bilan bog'liq operatsiyalar (xarid qilish, omborga qabul qilish, ishlab chiqarishga berish, zaxirada saqlash, va boshqalar) ko'plab turli hujjatlar, jarayonlar va moddiy javobgarlikni o'z ichiga olgani bois, ularni hisobga olish murakkab va mas'uliyatli jarayondir[3]. Afsuski, amaliyotda ayrim korxonalarda ushbu hisob to'liq shakllanmagan, hisobotlar kechikib tayyorlanadi, inventarizatsiya yetarli darajada o'tkazilmaydi yoki buxgalteriya dasturlaridan to'liq foydalanilmaydi. Bunday holatlar, o'z navbatida, materiallar sarfini noto'g'ri ko'rsatishga, ortiqcha yoki befoyda zaxiralarning shakllanishiga olib keladi.

Shuningdek, materiallar hisobini takomillashtirishda nazorat mexanizmlarining o'rnini alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ichki nazorat tizimining samaradorligi, moddiy javobgarlikni to'g'ri yo'lga qo'yish, normativ hujjatlar asosida materiallar harakatini yuritish, avtomatlashtirilgan hisob dasturlaridan foydalanish orqali inson omilini kamaytirish — bu jarayonlarning barchasi hisobning shaffofligi va ishonchliligini ta'minlaydi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, materiallar harajatlarining zamonaviy va analitik hisobini yo'lga qo'ygan korxonalar mahsulot tannarxini kamaytirish, foydani oshirish va investitsiya jalb qilish bo'yicha sezilarli ustunlikka ega bo'lmoqda[4].

Ushbu maqolada korxonada materiallar harajatlarini nazorat qilish va hisobini takomillashtirish bilan bog'liq dolzarb masalalar ko'rib chiqiladi. Jumladan, amaldagi buxgalteriya amaliyoti tahlil qilinadi, mavjud muammolar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi. Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, tahliliy yondashuv asosida nazorat qilish tizimlarini yaratish va hisob yuritishda xalqaro standartlarga moslashuv masalalari ham maqolaning e'tibor markazida bo'ladi[5]. Mazkur ilmiy izlanishning amaliy ahamiyati shundaki, u ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun materiallar bilan ishlash jarayonida hisobni yuritish va nazoratni tashkil etish bo'yicha aniq metodik tavsiyalarni shakllantirish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi har qanday korxona uchun material resurslarini hisobga olish, ularni aniqlik bilan nazorat qilish va sarflar bo'yicha tahliliy axborotni shakllantirish eng muhim buxgalteriya vazifalaridan biri hisoblanadi. Amaldagi buxgalteriya amaliyotida korxonalarda materiallar hisobini yuritish asosan "Materiallar" sinfidagi 10-sonli hisobvaraq, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lsa 20-«Asosiy ishlab chiqarish», 23-«Yordamchi ishlab chiqarish», 25-«Umumishlab chiqarish xarajatlari» kabi hisobvaraqlar orqali amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlar materiallarning kirim va chiqimlarini, zaxiradan ishlab chiqarishga berilishini va boshqa harakatlarini aks ettirishda muhim rol o'ynaydi[6].

Biroq amaliyotda ko'plab korxonalarda bu hisoblar to'laqonli yuritilmaydi yoki faqatgina soliq hisobotini topshirish maqsadida shakllantiriladi. Ayrim hollarda materiallar kirimi yetarlicha asoslanmagan bo'ladi, ombordagi real zaxiralar bilan hisobda ko'rsatilgan qiymatlar o'rtasida tafovutlar kuzatiladi. Bundan tashqari, moddiy javobgar shaxslar tomonidan yuritilayotgan ombor kartotekalari va buxgalteriya dasturlaridagi ma'lumotlar o'rtasida nomuvofiqliklar mavjud. Bu esa ichki auditning sustligi, axborot tizimlarining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi va buxgalteriya siyosatining zaifligidan dalolat beradi.

Shuningdek, kichik va o'rta korxonalarda aksariyat hollarda materiallar hisobining avtomatlashtirilgan shakli joriy etilmagan bo'ladi. Hisobni Excel orqali yoki qo'lda yuritish natijasida inson omili kuchayadi, xatolarga yo'l qo'yiladi, hujjat aylanishi sekinlashadi va sarflar noto'g'ri aks ettiriladi. Bu esa ishlab chiqarish tannarxining oshishiga va noto'g'ri boshqaruv qarorlarining qabul qilinishiga olib keladi[7].

Materiallar xarajatlarini samarali nazorat qilish uchun birinchi navbatda raqamlashtirish va avtomatlashtirishga asoslangan boshqaruv tizimlarini joriy etish muhimdir. Xususan, "1C: Buxgalteriya", SAP, ERP va boshqa tizimlar yordamida har bir material birligining harakati real vaqt rejimida nazorat qilinadi, materiallar qayerdan kiritilgani, qanday ishlab chiqarish bosqichida sarflangani, omborda qancha miqdorda mavjudligi va qanday normativ asosda sarflangani avtomatik tarzda qayd etiladi.

Bunday tizimlar orqali:

- Materiallar harakati ustidan doimiy onlayn monitoring olib borish mumkin;

- Har bir moddiy javobgar shaxs uchun maxsus identifikatsiya va mas’uliyat doirasi belgilanadi;
- Ishlab chiqarish tannarxiga bevosita ta’sir qiluvchi sarf-norma asosida nazorat o’rnatiladi;
- Omborlar bo’yicha zaxiralar darajasi aniqlanadi va ortiqcha yoki ortiqcha harajatlari oldi olinadi.

Bundan tashqari, ichki nazorat tizimini kuchaytirish ham muhim omil hisoblanadi. Korxonada muntazam ravishda inventarizatsiya ishlari tashkil etilishi, ombor harakati bo’yicha ma’lumotlar aniqlashtirilishi, faktik harajatlari bilan rejalashtirilgan sarflar o’rtasidagi tafovutlar aniqlanib, sabablar chuqur o’rganilishi lozim. Shuningdek, buxgalteriya hisobi va ombor hisobi o’rtasida integratsiyani ta’minlash, har bir hujjat aylanishini raqamli tizimga o’tkazish zarur[8].

Materiallar hisobini takomillashtirishda quyidagi amaliy chora-tadbirlar muhim deb hisoblanadi:

1. Normativ asosda hisob yuritish: Har bir mahsulot uchun sarf-norma ishlab chiqilishi va amaldagi faktik sarf bilan taqqoslab borilishi natijasida korxona materiallardan foydalanish samaradorligini oshiradi.

2. Elektron hujjat aylanish tizimining joriy etilishi: Xarid shartnomalari, qabul qilish dalolatnomalari, ombor chiqim orderlari kabi hujjatlarning elektron shaklga o’tkazilishi vaqt va resurs tejaydi, shaffoflikni ta’minlaydi.

3. Materiallar harakatining kodlash asosida yuritilishi: Har bir material birligiga QR yoki shtrix-kod biriktirish orqali ularni avtomatik skanerlash va tezkor aniqlik bilan hisobga olish imkoniyati yaratiladi.

4. Ichki audit va moddiy javobgarlikni kuchaytirish: Materiallar ustidan moliyaviy va huquqiy javobgarlik belgilangan shaxslar bilan shartnomaviy asosda mas’uliyat taqsimlanadi. Ular faoliyatiga doimiy monitoring yuritiladi.

5. Tahliliy hisobotlar va vizual nazorat vositalarini joriy etish: Materiallar bo’yicha grafiklar, diagrammalar, dinamik tahlillar orqali rahbariyatni tezkor axborot bilan ta’minlash imkoniyati yaratiladi.

6. Xalqaro standartlarga muvofiq buxgalteriya siyosatini qayta ko’rib chiqish: Xususan, IFRS (MSFO) talablari asosida materiallar baholash usullarini (FIFO, LIFO, o’rtacha narx va boshqalar) aniq tanlab olish va ularni izchil qo’llash hisob ishonchligini oshiradi.

Materiallar hisobining aniq va tizimli yuritilishi nafaqat hisobot intizomini oshiradi, balki korxonaning umumiy iqtisodiy faoliyatida ijobiy ko’rsatkichlarga erishishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa:

- Materiallar isrofini kamaytirish orqali mahsulot tannarxi pasayadi;
- To’g’ri rejalashtirilgan zaxira orqali mablag’ aylanish tezlashadi;
- Hisobot va audit jarayonlari soddalashadi, bu esa xatarlarni kamaytiradi;
- O’z vaqtida aniqlangan noaniqliklar va kamchiliklar orqali korxona foydasi oshadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, materiallar harajatlarini hisobga olish va ularni nazorat qilish tizimi korxonada moliyaviy intizomni ta'minlovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, materiallar hisobining aniq, tizimli va zamonaviy tamoyillar asosida yuritilishi mahsulot tannarxining to'g'ri shakllanishiga, ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga va resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar uchun bu masalaning dolzarbligi tobora ortib bormoqda.

Maqola doirasida olib borilgan tahlillar natijasida amaldagi hisob tizimida quyidagi kamchiliklar aniqlangan: ombor hisobining noto'g'ri yuritilishi, sarf-norma asosida rejalashtirishning sustligi, avtomatlashtirilgan tizimlarning cheklanganligi, ichki nazorat mexanizmlarining zaifligi va moddiy javobgarlik prinsipi yetarlicha joriy etilmagani. Ushbu kamchiliklar korxona faoliyatida qo'shimcha xarajatlarga, ortiqcha zaxiralar shakllanishiga va moliyaviy ko'rsatkichlarning noto'g'ri aks etishiga sabab bo'lmoqda.

Shu munosabat bilan, maqolada materiallar hisobi va nazoratini takomillashtirish yo'nalishida quyidagi chora-tadbirlar asoslangan: normativ hujjatlar asosida hisob yuritish, avtomatlashtirilgan hisob tizimlarini joriy etish, hujjat aylanishini raqamlashtirish, moddiy javobgarlik tizimini kuchaytirish, ichki audit faoliyatini samarali yo'lga qo'yish, shuningdek, xalqaro hisob standartlariga mos yondashuvlarni qo'llash. Bu chora-tadbirlar nafaqat buxgalteriya hisobining aniqligini ta'minlaydi, balki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda tahliliy axborotning ishonchligini oshiradi.

Bugungi iqtisodiy sharoitda korxonalar barqarorligini ta'minlash va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish uchun materiallar harajatlarini puxta rejalashtirish, nazorat qilish va hisobini zamonaviy talablar asosida tashkil etish zarurati kun sayin ortib bormoqda. Mazkur maqolada ilgari surilgan tavsiyalar korxona moliyaviy boshqaruvi samaradorligini oshirishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi Qonuni. 2021-yil 6-apreldagi O'RQ-682-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (yangi tahrir). – Toshkent, 2020.
3. Mehnat kodeksi, yangi tahrir – 2023-yil 1-apreldan kuchga kirgan.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-sonli "Buxgalteriya hisobi va audit tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 14-sentabrdagi 439-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Buxgalteriya hisobining milliy standartlari".
6. MSFO (IFRS) xalqaro moliyaviy hisobot standartlari to'plami. – Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti, 2023.

-
7. Karimov Sh., Axmedov M. "Buxgalteriya hisobi nazariyasi". – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2022.
 8. Bekmurodov A.M., Jo'rayev M.A. "Sanoat korxonalarida buxgalteriya hisobi". – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2020.
 9. Yo'ldoshev M.M. "Moliyaviy hisobot va tahlil". – Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA", 2021.
 10. Raximov R. "Buxgalteriya hisobining asoslari". – Samarqand: SamDU, 2020.
 11. Beknazarov S.B. "Korxona iqtisodiyoti va boshqaruvi". – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2023.
 12. Vaxabov A.V. "Menejment asoslari". – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2019.
 13. Nazarov Q.T. "Material resurslaridan samarali foydalanish yo'llari". – Buxoro, 2021.
 14. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunlari va normativ-huquqiy hujjatlari portali.
 15. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining rasmiy veb-sayti.
 16. www.norma.uz – Buxgalteriya va soliq hisobi bo'yicha axborotlar portali.
 17. www.mf.uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti.
 18. www.ifrs.org – Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari rasmiy sayti (IFRS).
 19. www.audit.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi rasmiy sayti.
 20. www.1c.uz – 1C buxgalteriya dasturlari va avtomatlashtirish bo'yicha rasmiy portal.
 21. Bakhtiyorovich, Ismonov Khurshidbek, and Ruziyev Nuriddin Mukhammadaliyevich. "Pairing, Their Own Aspects and Corresponding Methods of Work with Pairing in the Autocad Software." *International Journal on Orange Technologies* 3.12 (2021): 211-216.
 22. qizi Abduraimova, Muazzamoy Abduqodir. "PERSPEKTIVA." *INTERNATIONAL CONFERENCES*. Vol. 1. No. 11. 2022.
 23. Xurshidbek, Ismonov, Rustamov Umurzoq, and Abduraimova Muazzamoy. "MARKAZIY VA PARALLEL PROYEKSIYA ORTOGONAL PROYEKSIYALAR VA MODELNI KO 'RINISHLARI." *Educational Research in Universal Sciences* 1.4 (2022): 70-81.
 24. Ismonov, Xurshidbek Baxtiyorovich, and Muazzamoy Abduqodir qizi Abduraimova. "ORTOGONAL PROYEKSIYALAR VA MODELNI KO 'RINISHLARI." *Educational Research in Universal Sciences* 1.3 (2022): 288-296.
 25. Qizi, Abduraimova Muazzamoy Abduqodir. "PROJECTION AND AXONOMETRY."